

УДК 378.147

Надія Островецька,
м. Київ

ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ЯК АКТИВНА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА

В статті автор описує характерні властивості середнього загальноосвітнього закладу як активної системи, а також методологічні аспекти управління його діяльністю.

Ключевые слова: *учебное заведение, система, педагогическая система.*

The author describes some typical properties of a secondary educational institution as an active system, as well as the methodological aspects of its activities.

Key words: *educational institution, system, educational system*

Загальноосвітній навчальний заклад є важливою складовою системи освіти в Україні, де у своїй діяльності керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», іншими законодавчими актами України, Постановами Верховної Ради України, актами Президента України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, Кабінету Міністрів України, наказами МОН, інших центральних органів виконавчої влади, рішеннями місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, «Положенням про загальноосвітній навчальний заклад», затвердженим Кабінетом Міністрів України від 27 серпня 2010 р. №778.

Загальноосвітній навчальний заклад, як функціональна освітня установа, має об'єктивні, обов'язкові взаємозв'язки з державними органами управління, органами виконавчої влади та органами самоврядування. При цьому цілком реальними і обґрунтованими є як безпосередні, так і опосередковані взаємовпливи та взаємозв'язки між ними. Опосередковані взаємозв'язки реально відбуваються між загальноосвітнім навчальним закладом та органами управління освіти – це: Міністерство освіти і науки України, обласні, міські та районні відділи освіти, між якими існує прямий і зворотній зв'язок. Тому правомірним є твердження, що ЗНЗ – це органічна складова структури соціуму, одна з важливих ланок системи освіти країни, що забезпечує загальну середню освіту кожній дитині шкільного віку.

Наглядно розгалуження взаємозв'язків загальноосвітнього навчального закладу як соціально-педагогічної системи, державних органів управління та освітніх установ подано нами на моделі (рис. 1).

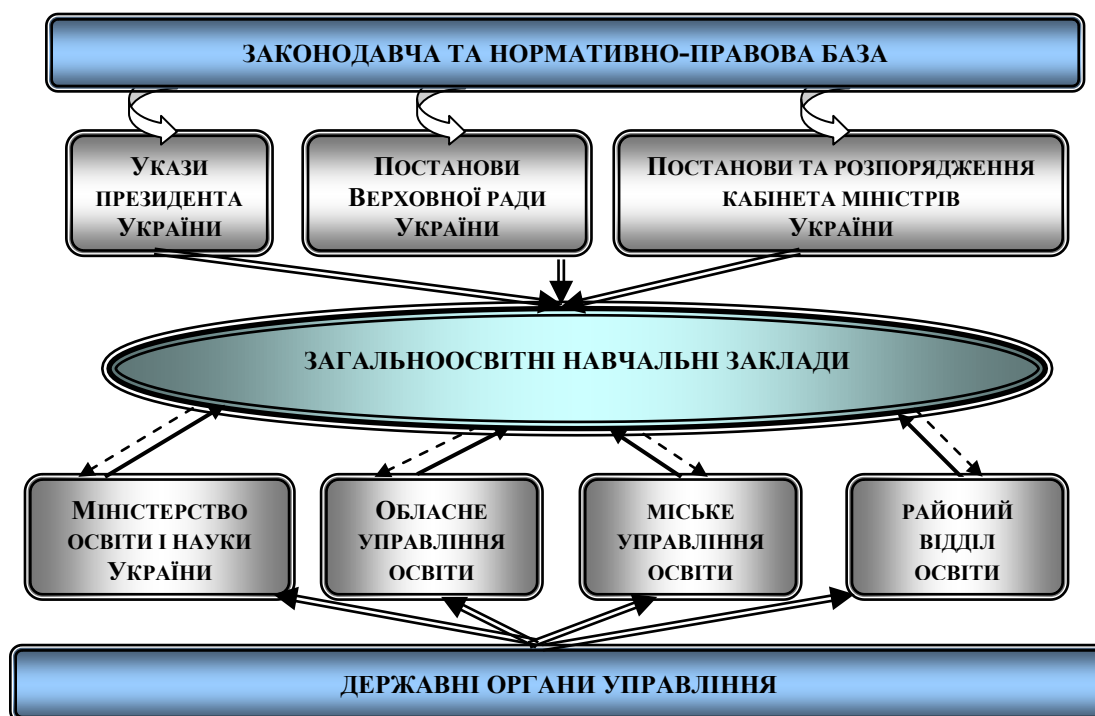

Рис.1. Модель взаємозв'язків загальноосвітнього навчального закладу і державних органів управління освіти

Згідно з «Положенням» загальноосвітній навчальний заклад покликано забезпечити якісну освіту підростаючому поколінню, фізичне, моральне, психічне здоров'я кожній дитині. При цьому необхідно керуватися тим, що освіта – це соціальне явище, специфічна галузь громадського життя, важлива передумова успішного розв'язання основних завдань суспільства, держави, необхідна умова відтворення успішної професійної діяльності, формування кадрів робітників для народного господарства, державного та політичного устрою, для сфер розвитку суспільства. «Соціальні функції освіти передбачають реалізацію накопичених людством знань, спадкоємність соціального досвіду, в цілому духовну спадкоємність поколінь, соціалізацію особистості, накопичення інтелектуального, морального та фізичного розвитку, працевлаштування випускників навчальних закладів» [1].

У системі освіти в Україні загальноосвітній навчальний заклад посідає центральне місце. Він забезпечує базові знання молоді як базис для продовження навчання у розгалуженій системі закладів освіти: середньої, професійно-технічної, гуманітарної освіти, вищої та післядипломної освіти. З метою ілюстрації об'єктивних взаємозв'язків між складовими системи освіти та місця у ній загальноосвітнього навчального закладу подається структурною моделлю (рис.2).

Виходячи з того, що формування, функціонування та розвиток освіти – це процес, зумовлений системою суспільних відносин, матеріальними, духовними потребами та інтересами суспільства, доцільно розглянути методологічні аспекти системи освіти в Україні та їх особливості.

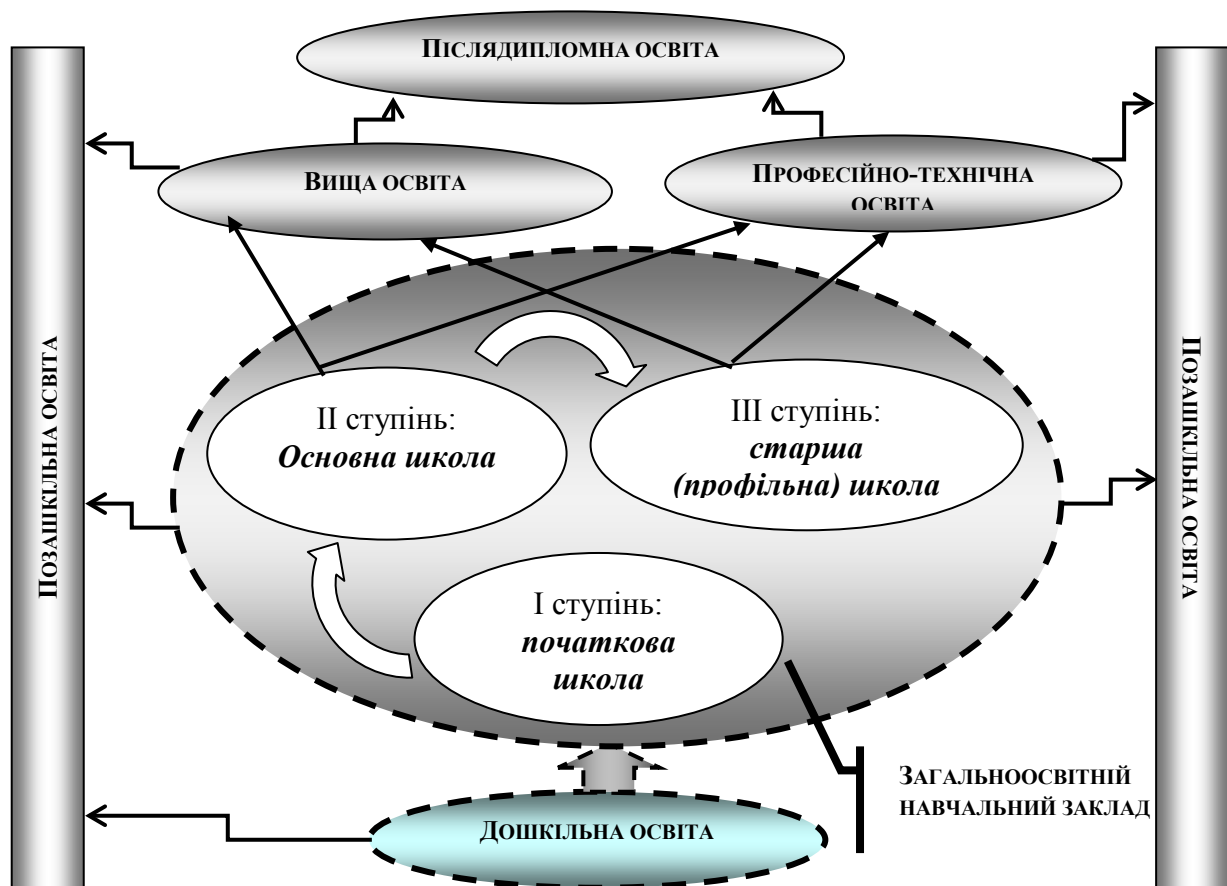

Рис. 2. Структурна модель системи освіти в Україні та загальноосвітнього навчального закладу

Одним із них є гуманістична орієнтація освіти та її змісту в умовах кардинальних змін в ідеології, суспільному житті, педагогічній свідомості. Основи гуманістично зорієнтованої освіти завжди розроблялися, не дивлячись на відсутність умов їхньої реалізації. Мета сучасної освіти – розвиток здібностей особистості, що потрібні їй та суспільству, долучення до активної участі в житті, поєднання буття людини з культурою. Така парадигма освіти спрямована на подолання жорсткої маніпуляції свідомістю вихованців, відхід від практики індокрінації (нав'язування учням стереотипів мислення). Гуманізація спрямована на посилення тих положень вітчизняної та зарубіжної педагогіки, що орієнтують учня на посилення гуманних, довірливих стосунків між ним та вихователем. Вона базується на основі зміни стилю педагогічного спілкування – від авторитарного до демократичного. За таких умов сутністю освітнього процесу стає цілеспрямоване перетворення соціального досвіду в особистий.

Важливою частиною та засобом гуманізації освіти є гуманітаризація. У теорії та практиці відрізняють два аспекти гуманітаризації. Один із них можна визначити як нарощення у змісті знань про людину, людство та людяність, тобто, збільшення долі гуманітарної освіти. Це завдання розв'язується у процесі конструювання навчального плану та побудови відповідних навчальних предметів.

Другим аспектом проблеми соціалізації освіти та управління нею є покращення якості викладання гуманітарних предметів, подолання стигматизаційного підходу до викладання окремих предметів. Наприклад, викладання літератури перетворити у навчання літературознавству, що сприятиме вихованню в особистості глибоких почуттів, співпереживань, здатності відчувати красу художнього слова. Окрім цього виникає завдання гуманізації викладання негуманітарних предметів. «У цьому випадку предмет, в тому числі фізика, математика, хімія, буде реалізувати також і функцію формування творчих здібностей учнів, їхньої емоційної сфери та цінностей щодо визначення гуманістичних орієнтацій» [9]. Ідея гуманізації освіти реалізується засобами змісту навчального матеріалу, відповідними організаційними механізмами на кожному ступені навчання та в кожній освітній установі, науково-виробничих підприємствах, державними та місцевими органами управління освітою, самоврядування в галузі освіти відповідно до її структури.

На певних етапах розвитку суспільства та системи освіти, як його складової, в суперечках та боротьбі народжуються нові, прогресивні педагогічні ідеї, теорії, концепції, наукові підходи, принципи. Науковий підхід передбачає розгляд, дослідження певних явищ та процесів з позиції конкретної теорії. У широкому розумінні теорія – це система уявлень та понять про світ, що формуються у процесі пізнавальної діяльності людини і містять сукупність абстрактних пізнавальних образів, що обслуговують практичну діяльність людини. У вузькому розумінні поняття «теорія» [грец. *theoria* – дослідження] – це система наукових знань про будь-яку сукупність об'єктів, що дозволяє пояснити та передбачити явища конкретної предметної галузі [2]. Наукові теорії різноманітні за онтологічним змістом. У гносеологічному відношенні теорії є розвинутою формою систематизації наукових знань та способом ідеалізованого описання об'єктивної реальності, а також засобом пояснення її закономірностей. Наукова теорія не є єдиною формою пізнання світу. Від інших форм (абстракцій, аналогій, гіпотез тощо) вона відрізняється як будовою, так пізнавальною цінністю [3]. Процес формування наукової теорії реалізується в кінцевому результаті як компроміс між логікою та досвідом, через встановлення певної динамічної рівноваги між ними.

Звідси випливає, що будь-який науковий підхід має базуватися на певній науковій теорії. Наприклад, в основу системного підходу покладено теорію систем, діалектичного – закони діалектики тощо. До більш поширених наукових підходів у соціально-педагогічних дослідженнях та освітній практиці відносяться: системний, діалектичний, синергетичний, компетентнісний, інформаційний. У нашому дослідженні вони розглядаються з позиції об'єктивного взаємозв'язку та доцільності використання у процесі навчання та аналізу ефективності їх реалізації. Розглянемо специфіку кожного з них.

Системний підхід, як методологічна основа розвитку пізнання оточуючої дійсності, передбачає розгляд об'єкта, явища, процесу як цілісної динамічної складної системи. Ідею «загальної теорії систем» започаткував австрійський учений Людвіг фон Берталанфі (1937 р.), реалізуючи її у підході до розвитку філософсько-методологічної концепції біологічного організму. Поняття та сутність цілісних систем

грунтовно розкрито у філософській, соціологічній та психолого-педагогічній літературі (В. Афанасьєв, І. Блауберг, А. Сараєв, А. Уйюмов та ін.). Так А. Уйюмов сутність поняття «система» обґрунтовує як множину об'єктів, на яких реалізується визначене відношення з фіксованими якостями і, по-друге, – як «множину суб'єктів, що володіють визначеними якостями з фіксованими між ними відношеннями» [7]. І. Блауберг під системою розуміє «сукупність елементів, пов'язаних взаємодією, що виступають як ціле по відношенню до оточуючого середовища» [5]. А. Сараєв вважає, що система – це «сукупність елементів, що знаходяться у відношенні один до одного, необхідному та достатньому для виконання функцій цієї сукупності елементів» [46]. Отже, поняття «система» визначається вченими через наявність елементів та взаємозв'язків між ними або наявність елементів та взаємодії між ними. Поняття «система» вказує на структуру та функціональну спрямованість елементів. За характером зв'язки між елементами системи бувають різними: вони можуть виражати відношення, взаємодію, будову, функціональну спрямованість. Елементи систем, залежно від їх типу (біологічні, механічні, соціальні тощо) теж є різними та специфічними.

Педагогічні системи належать до типу соціальних систем, тому що їм притаманні характерні ознаки соціальної системи, а саме: наявність сукупності елементів, об'єктивно існуючих зв'язків між елементами системи, притаманність ознак цілісності системи, ієрархічна підпорядкованість елементів системи, зв'язок системи зі зовнішнім середовищем, наявність мети функціонування системи. Елемент педагогічної системи необхідно розглядати як мінімальний компонент або максимальну межу її розчленування. Кожен елемент системи виступає у сукупності з іншими як такий, що може бути розкладено на певні компоненти цієї системи. Структуру системи зумовлює сукупність і характер зв'язків між елементами, що забезпечують збереження її основних властивостей. «Цілісність системи, – підкреслює В. Афанасьєв, – не створюється людиною у процесі пізнання, а відтворюється у формі чуттєвих образів чи логічних категорій. Тому ціле існує не само собою, а є відображенням об'єктивно існуючого цілого. Пізнати ціле – означає розкрити: його сутність, якісну специфіку, притаманні системні, інтегративні якості; його склад, кількісну та якісну характеристику частин, компонентів, їх координацію та субординацію, головну з частин; структуру, тобто, внутрішню організацію, взаємозв'язок компонентів; його функції, активність, життєдіяльність, функції частин (якщо останні працюють на загальні функції); інтегративні, системні фактори, механізми, що забезпечують цілісність системи, її вдосконалення та розвиток; комунікації зі зовнішнім середовищем, а також зв'язок з цілим, частиною якого воно є; його історію, початок та джерело виникнення, становлення, тенденції і перспективи розвитку, перетворення в якісно нову цілісну систему [7].

В. Кузьмін з позицій системного підходу розрізняє три типи найбільш загальних об'єктів природи та суспільства:

окремий предмет – цілісна система – сукупна різнооб'єктна дійсність. Такий підхід зумовлює типологічні форми пізнання. Перша з них передбачає розгляд окремого

предмета («предметоцентризм»); друга – «вид», «рід», що містять систему, в якій окремий предмет виступає як компонент системи («системоцентризм»); третя – складну дійсність, що є множиною різних систем («поліцентрична надсистемна єдність») – соціалізм, капіталізм, група суверенних держав, що розвиваються [8]. Н. Кузьміною сформульовано визначення поняття «педагогічна система» та розкрито критерії її оцінки [9].

В основу системного підходу до загальноосвітнього навчального закладу закладено «системоцентризм», тобто, ідея бачення об'єкта дослідження, як цілісної складної динамічної системи. «Системний підхід – це якісно високий, ніж предметний спосіб дослідження. Це перехід від пізнання окремого до загального, від однозначного до багатозначного, від абстрактного до конкретного, від одномірнього до полімірного, від лінійного до нелінійного тощо», – зазначає В. Афанасьєв [7]. Системний підхід використовувався відомими вченими у різних галузях науки у: дослідженні біосфери (В. Вернадський), галузі біології (В. Сукачов та І. Шмальгаузен), нейрофізіології (П. Анохін) та ін. Поява нової галузі науки про управління – кібернетики, що пов'язана з ім'ям Н. Вінера, відкрила нові можливості використання системних методів у дослідженнях та управлінні соціально-педагогічними системами, зокрема, можливості моделювання абстрактних систем. Універсальність системного підходу пояснюється тим, що «...системна якість, – як пише С. Устич, – є однією з основних рис суті об'єктів, явищ та процесів об'єктивної реальності, що визначають їхню якісну самобутність» [10]. Спостерігається активізація його використання у дослідженнях проблем науково-педагогічних напрямів: виховання (В. Гнатюк, А. Куракін); моделювання змісту навчального предмета, його логічної структури (М. Алексєєв, І. Левітов, О. Сохор); засвоєння знань (П. Ердінієв, В. Максименко); політехнічної освіти (П. Ставський); теорії дитячого колективу (Л. І. Новікова); вивчення процесу навчання як цілісного явища (А. Алексюк, С. Гончаренко, В. Загв'язинський, Ю. Мальований, В. Рубакін, А. Фурман, В. Щербань та ін.); загальнопедагогічних проблем (М. Данилов, Ф. Корольов, Ю. Бабанський); проблем управління (В. Бондар, Л. Даниленко, Б. Кобзар, В. Мадзігон, Н. Островерхова); педагогічної творчості вчителя (В. Андреев, О. Виговська, І. Зязюн, С. Сисоева та ін.).

Відомі вітчизняні вчені С. Гончаренко, Ю. Мальований у своїх працях висвітлюють, з позицій системного підходу, соціально-педагогічні проблеми розбудови української середньої освіти, теоретичні засади гуманітаризації освіти в Україні [11]. Проблема підвищення теоретичного рівня освіти досліджувалася С. Гончаренком та Н. Пастернаком. На думку авторів, новий цикл наукового пізнання передбачає: засвоєння нових теоретичних знань та підвищення використання матеріальних засобів їх застосування; пошуки та вироблення нових законів та правил; проведення експериментів; втілення у практику діяльності, розроблених науковцями нових понять та моделей; здійснення систематичних спостережень за процесом, що вимагає наукового пізнання; орієнтація на світову практику [12]. Отже, авторами розроблено параметри системи наукового пізнання в умовах підвищення теоретичного рівня освіти. В. Бондар розкриває сутність системного підходу до управління процесом навчання на основі вичленування систе-

ми дидактико-управлінських знань та вмінь директора загальноосвітнього навчального закладу (директивно-методологічних, нормативно-законодавчих, загальнотеоретичних та методичних, організаційно-педагогічних, діагностико-прогностичних, організаційно-регулятивних, контрольних-оцінних [13].

З позицій системного підходу С. Сисоєва характеризує педагогічну творчість учителя, яку розглядає як діяльність, спрямовану на розвиток потенційних можливостей кожного учня у навчально-виховному процесі, – це: виникнення суперечності, створення проблемної ситуації, наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) та суб'єктивних (знань, умінь, особистісних якостей, мотивації, творчих здібностей) умов для творчості, об'єктивна чи суб'єктивна новизна та оригінальність творчого процесу, його результату; соціальна та особиста вагомість та прогресивність (педагогічна творчість учителя вносить певний вклад у розвиток суспільства й особистості); діалектична взаємообумовленість впливу на розвиток як дитини, так і вчителя зовнішніх факторів та внутрішнього саморуху особистості (виховання та самовиховання, розвиток та саморозвиток тощо) [14].

Теоретичною основою монографічного дослідження соціально-педагогічних умов управління загальноосвітнім навчальним закладом (автори Н. Острове́рхова, Л. Даниленко) виступає системний підхід, внаслідок чого окреслено дві підсистеми (зовнішня та внутрішня), розкрито їх сутнісні характеристики. Систему показників зовнішніх умов містять: зміна державної політики в галузі освіти, оновлення стратегічної мети та завдань освіти і виховання; визначення пріоритетних принципів реформування системи освіти, навчання і виховання; модернізація змісту освіти та виховання; впровадження диференційованої мережі навчальних закладів; реформування управління системою освіти; вдосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів; раціональна система фінансового та матеріально-технічного забезпечення; інтеграція зусиль соціальних інститутів та громадських організацій у розв'язанні проблем освіти і виховання.

Систему показників внутрішніх умов містить: постановка мети діяльності навчального закладу, раціональний комплекс пріоритетних принципів організації навчально-виховного процесу, модернізація змісту навчання і виховання, реформування управління навчальним закладом, його соціально-економічний статус, правовий статус, реорганізація фінансово-господарської діяльності, специфічні функції керівника та вимоги до його особистості [15].

Щодо системності у педагогіці К. Ушинський писав: «педагогіка – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання використовує науку. Мистецтво як, складне та широке, воно застосовує безліч широких і складних наук...» [16]. Основою системи виховання А. Макаренка є розроблена ним теорія виховання особистості в колективі і через колектив. Він наголошував: «потрібно вміти пред'являти безкомпромісні вимоги до особистості дитини, яка має певні обов'язки перед суспільством та відповідати за власні вчинки» [17]. Він надавав особливу значущість у вихованні кожної особистості засобам впливу здорового колективу та громадській думці. «Контроль громадської думки авторитетного та улюбленого шкільного колективу

гартує характер учня, виховує волю, формує громадсько-корисні навички особистої поведінки, гордість за навчальний заклад і за себе, як члена цієї співдружності» [там само].

Сповідуючи ідею гуманного виховання громадянина своєї Батьківщини, В. Сухомлинський всебічно розглядав систему взаємодіючих впливів на особистість: дисципліну та самодисципліну, фізичну та психічну культуру підлітка, розумове виховання та становлення моральності, емоційне, естетичне та трудове виховання. Системність у вихованні дитини він вбачав також у взаємовпливі та взаємозв'язку дитини з оточуючим середовищем. «На очах дитини, – пише автор, – йде життя роду людського, воно по крихітці відбивається в її пам'яті, інколи обминаючи свідомість, немовби проскакуючи в тайники пам'яті без уваги» [18].

На основі системного підходу досліджуються проблеми виховання учнів школи педагогами-сучасниками. Так В. Гнатюк розглядає систему національного виховання учнів, як раціональну сукупність взаємопов'язаних основних змістових та діяльнісних компонентів, взаємодія яких забезпечує нову інтегративну якість [58]. Щодо змісту системи національного виховання учнів, то вона, на думку автора, передбачає формування у них рис громадянина, патріота, гуманіста. Складові цієї «тріади» характеризуються системою параметрів, розроблених та апробованих автором у практичній діяльності навчального закладу [19]. Л. Новікова розглядає «виховну систему» як таку, що містить: мету і завдання виховання, зміст і пріоритетні аспекти виховання, методи і форми виховання, наявність матеріальної бази, вчителів-вихователів. Щодо виховних чинників шкільного середовища, то автор виділяє такі: сім'я, трудові колективи дорослих, «вулиця» – неформальні колективи, предметне середовище, аудіовізуальне середовище [20].

З позицій антропоцентризму підходив до розв'язання завдань освіти і виховання І. Огієнко. Систему виховання особистості він розглядає як аспект впливу на неї надбань світової та національної культури [21]. Сутність системи національного виховання Г. Ващенко обґрунтовує як таку, основа якої містить загальнолюдські та національні цінності. Він писав: «немає необхідності думати, що виховний ідеал нації може бути відображений лише в педагогічних системах або у творах учителів. Він відображається у звичаях народу, його пісні, творах письменників. Він твориться віками і за традицією переходить від старших поколінь до молодших, які його доповнюють та вдосконалюють. Такий традиційний ідеал поряд з іншими народами має народ український» [22].

Проблемою виховання нової генерації молоді України є національне виховання, що з позицій сучасних наукових підходів досліджують вітчизняні вчені: І. Бех (особистісно орієнтований підхід), В. Гнатюк, П. Ігнатенко, М. Красовицький (системний підхід), П. Кононенко (ідея родинного виховання), В. Кузь, І. Мартинюк, Ю. Руденко, Б. Ступарик, А. Фасоля (світоглядні засади національного виховання) та ін.

Сьогодні важливою проблемою є створення нової системи навчання, виховання та розвитку учнівської молоді, яка б раціонально поєднувала зміст, форми та методи впливу на формування особистості. Це особливо важливо тому, що на сучасному етапі реформування загальноосвітнього навчального закладу сформувалася нова парадигма

навчання і виховання, що базується на засадах особистісно орієнтованого підходу, тобто, визнання людської особистості цінністю, забезпечення оптимальних умов для її інтелектуального та морального розвитку. У розвиток теорії особистісно орієнтованого виховання вагомий доробок зроблено І. Бехом [23].

Вітчизняні та зарубіжні учені зі системних позицій досліджують не лише проблеми виховання учнівської молоді, а й дидактичні системи. Відомий польський учений В. Оконь писав: «під системою навчання будемо розуміти впорядкований за часом хід подій, що містить дії вчителя та учнів, спрямовані відповідними цілями та змістом, що враховують такі умови і засоби навчання, які сприяють прояву відповідних змін в учнів» [24]. Український учений В. Онищук писав: «процес навчання ми розглядаємо як складну цілісну систему, тобто, як упорядковану сукупність, об'єднання взаємопов'язаних та розміщених за певним порядком елементів цілісного утворення.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблем уроку та його аналізу дає підставу для висновку, що дидакти та психологи, визнають його системний характер, розкривають складові та взаємозв'язки між ними. У наукових працях та освітянській практиці визнано також види системного підходу до педагогічних явищ та процесів: системно-структурний, системно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-компонентний тощо. Так Т. Ільїна вводить поняття «системно-структурного підходу», виходячи з розуміння системи як «...множини взаємопов'язаних елементів, об'єднаних загальною метою функціонування та єдністю керування, що виступають у взаємодії із середовищем як цілісна система» [26].

Системно-структурний підхід до соціально-педагогічних систем (об'єктів, явищ, процесів) передбачає з'ясування будови системи, основою якої є її складові та внутрішні зв'язки між ними. Його доцільно використовувати при аналізі структури змісту курсу навчального предмета, окремої теми навчального матеріалу, структурування навчального матеріалу, структурних компонентів уроку в їхньому взаємозв'язку та взаємозумовленості [27].

Системно-функціональний підхід до уроку, як педагогічної системи, передбачає розгляд взаємопов'язаних та взаємозумовлених функцій суб'єктів навчального процесу в єдності та взаємодії. Його реалізація спрямована на виявлення нероздільності навчання, виховання та розвитку учнів, підпорядкування їх змісту, формування цілісної та всебічно розвиненої особистості. З цієї точки зору системно-функціональний підхід забезпечує реалізацію принципу єдності триєдиної функції навчання: освітньої, виховної, розвивальної. Щодо реалізації функцій суб'єктів навчально-виховного процесу (вчитель – учень), то вона базується на усвідомленні їх специфіки та гармонії взаємовідносин у спільній діяльності.

Системно-діяльнісний підхід до уроку та його аналіз передбачає встановлення наявності взаємопов'язаних та взаємозумовлених видів діяльності суб'єктів педагогічного процесу (вчителя/учнів). Наприклад, нами досліджувалась діяльність вчителя з позиції системно-діяльнісного підходу. При цьому елементами системи діяльності вчителя

Розділ I. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

виступали основні її види: підготовка до уроку, проведення уроку, перевірка письмових робіт та учнівських зошитів, методична, виховна позакласна діяльності вчителя як предметника, організаційно-виховна діяльність, як класного керівника, робота з батьками, ведення шкільної педагогічної документації [67]. У ракурсі дослідження проблеми аналізу уроку системно-діяльнісний підхід нами застосовано при розгляді двох підсистем: педагогічної діяльності вчителя та навчальної діяльності учнів на уроці, що дозволяє вивчити й оцінити її специфіку, способи взаємодії, результативність кожної з них та в інтеграції.

Системно-компонентний підхід до уроку передбачає виокремлення об'єктивно існуючих компонентів основних підсистем та виявлення органічних взаємозв'язків між ними. Інтеграція змісту компонентів підсистем уроку розкриває його сутність. У нашому дослідженні цей підхід використовувався при визначенні компонентів кожного з основних аспектів уроку [68].

Розглядаючи навчальний процес, як педагогічну систему, необхідно зазначити, що його структурні частини, змістові компоненти та функції у філософському розумінні – це не результат довільного, механічного членування цілого, це сутнісно відмінне від нього – взаємодіючі структурні одиниці навчального процесу на уроці, а тому – сутність системного підходу до уроку та його аналізу, як педагогічної системи полягає у:

- декомпозиції уроку на сумативні (змістові) підсистеми (організаційну, дидактичну, психологічну, виховну та санітарно-гігієнічну); діяльнісні підсистеми (педагогічну діяльність учителя і навчальну діяльність учнів);
- встановлення між основними підсистемами уроку об'єктивно існуючих взаємозв'язків, взаємозалежності та взаємодії;
- визначення компонентів кожного аспекту уроку, як характерних ознак їх сутності;
- окреслення оцінних параметрів компонентів основних підсистем уроку;
- можливості використання структурно-системного підходу до оцінки внутрішньої будови уроку;
- застосуванні системно-діялісного підходу до вивчення ефективності педагогічної діяльності вчителя та навчальної діяльності учнів на уроці, їх взаємодії;
- використанні системно-функціонального підходу до уроку з метою оцінки ефективності реалізації триєдиної функції навчання (освітньої, виховної, розвивальної).

Навчальний процес як соціально-педагогічна система у ЗНЗ ілюструється моделлю (рис. 3).

Необхідно зазначити, що системний підхід до педагогічних процесів і явищ, не потрібно розглядати як константу, тому що він органічно взаємодіє з іншими науковими підходами, в т. ч. діалектичним.

Синергетичний підхід – один із пріоритетних наукових підходів, що широко використовується у соціально-педагогічних дослідженнях. Його основою є відносно нова наука – синергетика. Семантичне обґрунтування терміну «синергетика» у перекладі з грецької мови означає: «sun» (з, разом, спільно), «ergon» (робота, діяльність) [28]. Згідно з цим у наукових працях поняття «синергетика» тлумачиться як «узгоджена дія», «спільна дія», «співробітництво».

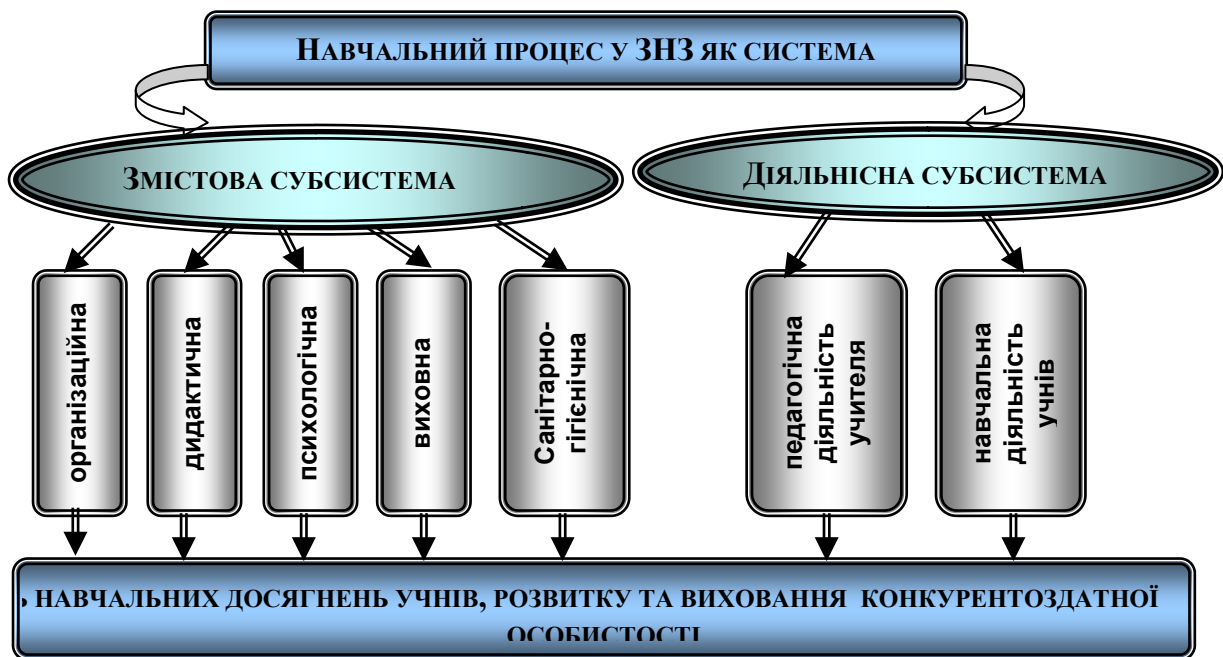

Рис. 3. Структурно-змістова модель навчального процесу в ЗНЗ як соціально-педагогічної системи

Теоретичні основи синергетики, як нової наукової парадигми, розроблено групою фізиків у Брюсселі під керівництвом І. Пригожина. «Від буття до становлення – такою, за І. Пригожиним, є орієнтація нової парадигми, в контексті якої акцент переноситься з вивчення інваріантів системи, станів рівноваги на вивчення станів нестабільності, механізмів виникнення нового, народження та перебудов структур» [29]. І. Пригожин є автором наукових праць з проблем синергетики, зокрема: «От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках (пер. с англ.); «Познание сложного: Введение» у співавторстві з Г. Ніколасом (пер. с англ.) [там само]. У 90-х роках ХХ-го ст. вийшли у світ праці А. Лоскутова та А. Михайлова «Введение в синергетику» [30]; Г. Рузавіна «Синергетика и диалектическая концепция развития» [31]; Г. Хакен вважав, що синергетика – це міждисциплінарний науковий напрям, що поєднує явища у відкритих, нелінійних, неурівноважених, складних системах різної природи, що можуть бути досліджені за допомогою математичного апарату. «У науковому розумінні, – пише Н. Булгакова, – синергетика – це теорія та методологія, що досліджує процеси самоорганізації, стійкості та відродження структур живої та неживої природи» [32]. В. Буданов окреслив основні принципи синергетики. Ним запропоновано сім основних принципів синергетики: два принципи буття та п'ять принципів становлення. До принципів буття віднесено гомеостатичність та ієрархічність. П'ять принципів становлення – це: нелінійність, нестійкість, динамічна ієрархічність, незамкненість, спостережуваність [33].

Досліджуючи філософські аспекти нелінійної еволюції складних систем, В. Лутай використовує синергетичний підхід. При цьому синергетику він розглядає як сучасну

наукову парадигму, що об'єднує знання про природу та людину, матерію та дух, на методологічних засадах якої створюється сутнісно нова картина світу. «Ця постнекласична наука, спрямована на розкриття «складних механізмів виживання суспільства», на розв'язання основного питання сучасної філософії» [34]. Автор вважає, що важливим здобутком синергетики є відкриття загальних закономірностей самоорганізації в розвитку явищ буття, а також загальної тенденції до прогресу цієї самоорганізації. Згодом зроблено висновок, що в історії природи та суспільства існує закономірність створення більш складно упорядкованих систем. Зокрема, підкреслюється важливу значущість синергетики для розгляду світоглядів та різних культур. Він пише: «синергетична парадигма вимагає деяких суттєвих змін у кожному зі світоглядів та різних культур. Однак важливо, щоб ці зміни були не біофуркаційного, а еволюційного характеру, щоб вони здійснювалися шляхом неантогоністичної доброзичливої діалого-комунікаційної взаємодії між представниками суперечливих між собою типів та видів світогляду» [35]. Важливою є думка автора про те, що застосування досягнень синергетики до реформування освітніх систем наближає нас до всебічно розвиненої особистості, яка може гармонійно поєднувати власні інтереси зі загальними.

Синергетичний підхід дає можливість здійснювати міждисциплінарне дослідження лімінальності та уможливлення буття та мислення в контексті певних цілісностей (соціокультура буття людства на межі століть, комунікативний простір інформаційної культури, простір філософування як осмислення і становлення можливого світу тощо). Синергетична методологія вносить нові сюжети у світоглядну теорію. Вона посилює позиції тих, хто діалектично сприймає та інтегрує світ, наголошує на таких фундаментальних принципах як взаємозв'язок та багатовекторний розвиток. Переваги синергетичного мислення полягають у тому, що воно забезпечує цілісність світобачення. Синергетика є могутнім системоутворювальним підґрунтям не лише нового розуміння світу, а й осмислення людської ситуації (наприклад, проблеми виживання людства у XXI столітті). Синергетика застосовується на процесах, що відбуваються в системах різної природи, а отже, на схожість математичних моделей цих процесів. Явище самоорганізованої критичності систем відкрили нещодавно П. Бак та його співробітники. Суть його сформульована так: «системи різної природи, що складаються зі значної кількості взаємодіючих елементів, природним чином еволюціонують до критичного стану, в якому незначна подія може викликати ланцюгову реакцію, що призведе до катастрофічних змін у цій системі» [35].

О. Чалий підкреслює значущість синергетичного підходу в освіті: «синергетичний підхід, використання його понять та методів сприяють більш повній реалізації основних дидактичних умов для організації та проведення навчального процесу на основі головних його принципів – науковості, систематичності, єдності конкретного й абстрактного, зв'язку теорії з практикою тощо» [36]. Синергетична інтерпретація освітніх систем дає можливість зрозуміти такі положення: причини, механізми виникнення та еволюції, рівень взаємодії освітніх систем із навколишнім середовищем, оптимальний режим функціонування цих систем. «Від виникнення будь-якої освітньої системи де закладено

не лише механізм онтогенезу (програма системи), а й механізм філогенезу (програма зміни системи), що на певних етапах еволюції призводить систему до розквіту чи занепаду». На думку автора, синергетика зумовлює інтеграційні тенденції в освіті та науці [36]. Л. Ляшенко та А. Євтюк розглядають можливості використання синергетичного підходу в освіті, як органічної складової соціуму. Вони пишуть: «кінець ХХ ст. відзначено початком злиття в єдине навчання та діяльність, поєднанням процесів набування нових фахових компетентностей та продуктивної професійної діяльності. Освіта перестала бути короткотерміновим епізодом у житті громадян розвинених країн, вона стає неперервною» [37]. З цієї точки зору вперше в історії людства еволюція суспільства та системи освіти відбувається за нелінійним законом, що ускладнює передбачення розвитку та характеристик освітніх систем найближчого майбутнього. Цілком правомірним є висновок авторів щодо імперативу синергетичної парадигми: «синергетика для складної системи *«держава – освіта – громадськість»* може стати надійним засобом посилення створених раніше методів й інструментарію планування та реалізації позитивних змін та вдосконалення» [37]. Особливо важливим, наголошує І. Осадчий, для педагогіки є те, що синергетика допомагає дослідити, а потім спрогнозувати поведінку об'єктів в умовах постійних змін як довкілля, так і внутрішнього простору. Для кожного вчителя, особливо управлінця, засвоєння надбань синергетики, як методологічної основи сучасної педагогіки, є не просто предметом приватного інтересу, а чинником професійного зростання та успішної діяльності [38].

Розвиток будь-якої системи визначається як процес її зміни, що супроводжується переходом від нижчого до вищого, від простого до складного, від менш організованого до більш організованого. Здавалось, що на цій основі можна прогнозувати майбутнє з допомогою фундаментальних законів розвитку. Однак у соціальній сфері виклик ХХІ ст. полягає в усвідомленні теорії синергетики та пов'язаного з нею ключового положення про відкритий характер соціальних систем, які взаємодіють не тільки в формі боротьби протилежностей, що вважалася єдиним способом розвитку, але й у співпраці. Відкрита система освіти має підвищену здатність до прогресивного розвитку засобом «самоопилення» передовим досвідом, що формується під впливом потреб суспільства та людини, що постійно зростають.

Синергетична концепція передбачає перехід від закритої до відкритої системи освіти. Згідно з теорією синергетики початком процесу самоорганізації слугують випадкові відхилення системи від рівноваги – флуктації. Ними потрібно керувати, щоб забезпечити взаємодію між процесами самоорганізації та організації. З позицій теорії синергетики освіта означає, що смисл і значущість не можуть бути повідомлені у готовому вигляді, задані ззовні. У навчанні ніхто не може зрозуміти що-небудь за іншого чи замість іншого. Ефективне навчання відбувається за умови самонавчання. При цьому змінюється роль учителя. Синергетика освіти потребує інтеграції різних галузей знання, навчальних курсів. Вона передбачає інтеграцію в глобальні проблеми сучасної цивілізації. Перехід до відкритої системи освіти, пов'язано з труднощами об'єктивного та суб'єктивного

характеру: змінювати психологію людини, адаптувати до умов ринкової економіки ділові здібності та професійний фах. Суб'єктивний фактор пов'язано з особистістю вчителя – він не тільки джерело інформації, її транслятор, а моральна особистість. «У відкритій системі, в т. ч. освіті, є можливість для прояву особистої думки, погляду, вибору життєвого шляху, побудови власної кар'єри. Мета сучасного суспільства та цивілізації в цілому полягає в тому, щоб виховати людину, здатну здійснити стратегічний, професійний та життєвий вибір, слідувати йому».

Взаємозв'язок синергетики та освіти розглядається І. Стекловою. З точки зору синергетики основними умовами саморозвитку і розвитку системи, на її думку, є: наявність елементів; відкритість системи, що забезпечує постійне збільшення енергії; зусилля відхилень від нестійких станів та перевищення ними деяких критичних значень; нелінійність управліннь; кооперативна поведінка елементів системи. Сьогодні розрив науки та освіти є свідком проблем, що наука здійснює спробу розв'язати. Зв'язок науки та освіти набуває одностороннього характеру: завдання освіти обмежувалося трансляцією знань, здобутих наукою. Однак в умовах інформаційного суспільства залежність освіти від науки стає тормозом у розвитку обох систем [39]. Принциповим тут є те, що галузь освіти розглядається як єдина самоорганізуюча та саморозвивальна система континууму: «*освіта – наука – виробництво*».

З позицій синергетичного підходу висвітлюються в літературі питання методики викладання соціогуманітарних дисциплін М. Недюхом. Він вважає, що предмет методики викладання соціогуманітарних дисциплін необхідно визначати, виходячи з пізнання та використання закономірностей педагогіки та дидактики; розробки та застосування методів, організаційних форм, засобів, прийомів, технологій тощо. Це забезпечить формування світогляду, методології пізнання, культури особистості; сприятиме гуманітаризації та гуманізації освіти, як важливих чинників переходу суспільства до нового соціального виміру, основою якого є професійно підготовлена особистість здатна до соціокосмічних орієнтацій та пріоритетів розвитку. Гуманітаризація та гуманізація освіти працюють на майбутнє і людину в ньому, як творця умов власного життя та діяльності, вічності та неповторності в космосі, формують «...цивілізаційну компетентність як здатність знайти відповідь на проблеми ХХІ століття» [40].

Синергетика в останні роки ХХ ст. стала проникати в усі аспекти освіти, виховання та розвитку особистості. Тому цілком правомірно, що синергетичний підхід широко використовується в управлінні виховною системою навчального закладу, що містить: мету, концепцію, діяльність, яка забезпечує їх реалізацію; суб'єкт діяльності, якої організовує та бере в ній участь, відносини між суб'єктами діяльності; середовище системи та управління, що забезпечує інтеграцію компонентів в цілісну систему і розвиток цієї системи. Виховна система не може існувати без певної уніфікації, стандартизації поведінки суб'єктів, без відтворення ситуацій, що повторюються, без єдності дій і цілей її суб'єктів. Цілісність виховної системи та властивість до самоорганізації породжують суперечності між компонентами системи та її суб'єктами, що є фактором збурення та розвитку

системи, тому що в ній зароджується суперечність. Виховна система стає нестійкою і за цих умов необхідна корекція її компонентів та зв'язків між ними. Процес розвитку виховної системи визначається тим, наскільки вона є самоорганізуючою системою.

Аналіз теорії і практики функціонування та розвитку виховних систем сучасного загальноосвітнього навчального закладу дає підставу для висновку, що вони є різними. Ознаки їх відмінностей детермінуються специфікою теорії, покладеної в основу розробки концепції виховання. Однак, розмаїття виховних систем лише охоплює досить важливу їх складову – виховання учнів на уроці засобом реалізації навчального матеріалу. З цього приводу можна стверджувати, що виховні компоненти навчального процесу на уроці інтегруються у діяльнісному аспекті – виховна діяльність учителя та учнів, як його основних суб'єктів.

Синергетичний підхід до уроку, як педагогічної системи, аналіз його якості полягає в інтеграції системоутворювальних компонентів навчально-виховного процесу, що відбувається на уроці (змістових, діяльнісних, умов здійснення), оцінці їх реалізації у порівнянні з кінцевим результатом – набутими освітою учнями, вихованістю, розвитком, життєвою компетентністю. Він реалізується у двоаспектній площині, що зумовлюється об'єктом переважного спостереження. Якщо об'єктом спостереження на уроці є педагогічна діяльність учителя, то її якість, з позицій синергетичного підходу, доцільно оцінювати такими параметрами:

- знання та розуміння вчителем сутності синергетики, як нової освітньої парадигми, побудованої на інтеграції основ наук, міждисциплінарної науки;
- раціональне визначення вчителем змісту навчального матеріалу на основі інтеграції інноваційних ідей, теорій, понять окремих галузей наук, споріднених з предметом, який він викладає, темою уроку;
- виявлення та реалізація міжпредметних зв'язків, що доцільно реалізувати при вивченні теми уроку;
- розкриття засобом трансляції змісту навчального предмету сутності синергетики як системоутворювального підґрунтя не лише нового розуміння світу, а й осмислення людських соціально-економічних, екологічних, валеологічних, гуманітарних та проблем виживання людства у XXI;
- реалізація змісту навчального матеріалу на уроці на основі синергетичних принципів: науковості, систематичності, єдності конкретного та абстрактного, зв'язку теорії з практикою;
- орієнтація учнів на об'єктивне поєднання у майбутньому в ціле навчання та діяльності, набуття нових компетентностей, на неперервність навчання протягом життя;
- створення на уроці середовища «розкріпачення» учнів з метою їх самовираження та самоутвердження; пам'ятати, що у навчанні ніхто не може будь-що засвоїти за іншого; викладання навчального матеріалу з позицій синергетики означає, що надбання учнями освіти, смисл та значущість не можуть бути повідомлені учням у готовому вигляді, задані ззовні, вони є результатом самоорганізуючого навчання, тобто, самонавчання;

Розділ І. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

– синергетика освіти передбачає інтеграцію наук з глобальних проблем сучасної цивілізації.

Якщо об'єктом переважного спостереження є навчальна діяльність учнів на уроці та її результативність, то з позицій синергетичного підходу вона оцінюється такими параметрами:

– активність та свідоме залучення учнів до процесу навчання, сформованість умінь та навичок самонавчання;

– засвоєння системних знань учнями на основі інтеграції наук та міжпредметних зв'язків, що реалізуються на синергетичних засадах;

– формування синергетичного мислення учнів, що забезпечує цілісність їх світобачення;

– розвиток в учнів діалектичного та цілісного сприймання світу на основі фундаментальних принципів взаємозв'язку та багатовекторного розвитку;

– використання синергетичного підходу до формування всебічно розвиненої особистості, яка гармонійно поєднує інтереси;

– забезпечення реалізації виховних елементів навчального процесу, що інтегруються у нього, в т. ч. у взаємодії вчителя та учнів;

– якість навчальних досягнень учнів на уроці – досягнення триєдиної мети навчання, виховання та розвитку, набуття ними освітніх компетентностей у межах державного стандарту та понад ним.

Отже, загальноосвітній навчальний заклад в соціумі сучасної України та багатогранної системи освіти відіграє вирішальну роль у подальшому розвитку системи освіти на синергетичних засадах. При цьому він виступає як активна соціально-педагогічна система.

Використані літературні джерела

1. Социология: наука об обществе [Текст] / Под общей редакцией проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. И. Горлача. – Харьков, 1996. – 688 с. – С. 546.

2. Уемов А. И. Логика и методология системных исследований [Текст] / А. И. Уемов. – К.: Высш. шк., 1977. – 255 с.

3. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход в современной науке [Текст]. // Проблемы методологии системного исследования / И. В. Блауберг и др. – М.: Мысль, 1970. – С. 7 - 48.

4. Сараев А. Д. Проблемы системности в философии и антропологии [Текст] / А. Д. Сараев. – К., 1993. – 238 с.

5. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление [Текст] / В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1981. – 462 с.

6. Кузьмин В. П. Принципы системности в теории и методологии К. Маркса [Текст] / В. П. Кузьмин. – М.: Политиздат, 1980. – 312 с.

7. Кузьмина Н. В. Понятие «педагогическая система» и критерии ее оценки [Текст] // Методы системного педагогического исследования: учеб. пособие / Под ред. Н.В.Кузьминой. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. – 172 с.
8. Устич С. Г. Системне дослідження суспільства [Текст] / С. Г. Устич. – Львів: Світ, 1992. – 136 с.
9. Гончаренко С. У., Мальований Ю. І. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи [Текст] // Рідна шк. – 1993. - № 4. – С.51-56.
10. Гончаренко С. У., Пастернак Н. В. Проблема підвищення теоретичного рівня освіти [Текст] // Педагогіка і психологія. – 1998.- № 2. – С.16–30.
11. Бондарь В. И. Управленческая деятельность директора школы: дидактический аспект [Текст] / В. И. Бондарь. – К.: Рад. шк., 1987. – 156 с.
12. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості вчителя [Текст] / С. О. Сисоєва. – К.: ВПОЛ, 1994. – 112 с.
13. Островерхова Н. М., Даниленко Л. І. Ефективність управління загальноосвітньою школою: соціально-педагогічний аспект [Текст] / Н. М. Островерхова, Л. І. Даниленко. – К.: Вид-во «Школяр», 1996. – 302 с.
14. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми педагогіки [Текст] // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. – К.: Рад. шк., 1983. – Т.1. – 489 с.
15. Макаренко А. С. Проблемы воспитания в советской школе [Текст] // Избранные произведения в 3 т. – К.: Рад. шк., 1984. – Т.3. – С.91-94.
16. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину [Текст] // Вибрані твори в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.2. – С. 158-416.– 670 с.
17. Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів [Текст] / В. М. Гнатюк. – К.: Сталь, 2001.– 299 с.
18. Новикова Л. И. Школа и среда [Текст] / Л. И. Новикова.– М.: Знание, 1985. – 77 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Педагогика и психология; № 8).
19. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу [Текст] / І. Огієнко. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
20. Ващенко Г. Виховний ідеал [Текст] / Г. Ващенко. – Полтава: Полтав. вісн., 1994. – 191 с.
21. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. посіб. [Текст] / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998.– 204с.
22. Оконь В. Введение в общую дидактику [Текст] / В. Оконь. – М.: Высш. шк., 1990. – 382 с.
23. Дидактика современной школы: Пособие для учителей [Текст] / Под ред. В. А. Онищука.– К.: Рад. шк., 1987.– (Пед. б-ка). – 351 с.
24. Ильина Т. А. Структурно-системный подход к исследованию педагогических явлений [Текст] // Результаты новых исследований в педагогике / Т. А. Ильина.– М., 1997.– С.66–72.
25. Островерхова Н. М. Системный подход к изучению деятельности учителя: Метод. реком [Текст]. – К., 1980. – 37 с.

Розділ І. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

26. Островерхова Н. М. Аналіз уроку: концепції методики і технології [Текст] / Н. М. Островерхова. – К.:ТОВ Фірма «ІНКОС», 2003. – 351 с.
27. Словарь иностранных слов [Текст] / Под ред. И. В. Лехина и проф. Ф. И. Петрова.– М.: Гос. изд - во иностр. и нац. словарей, 1954.– 853 с.
28. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой [Текст] / Пер. с англ. Ю. А. Данилова; Общ. ред. и послесл. В. И. Аршинова и др. – М.:Прогресс, 1986. – 431с.: ил.
29. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физ. науках [Текст] / Пер. с англ. Ю. А. Данилова; Под ред. Ю. Л. Климонтовича. – М.: Наука, 1985.– 327 с.
30. Николас Г., Пригожин И. Познание сложного: Введение [Текст] / Пер. с англ. В. Ф. Пастушенко. – М.: Мир, 1990.– 344 с.
31. Лоскутов А. Ю., Михайлов А. С. Введение в синергетику [Текст] / А. Ю. Лоскутов, А. С. Михайлов. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
32. Рузавин Г. И. Синергетика и диалектическая концепция развития [Текст] // Филос. науки. – 1989. - № 5.– С. 11-21.
33. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления [Текст] / И. С. Добронрава. – К.: Лыбидь, 1990. – 147 с.
34. Булгакова Н. Синергетичний підхід у системі освіти [Текст] // Завуч. – 2001. – № 36. – С.8.
35. Буданов В. Синергетичні стратегії в освіті [Текст] // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С.46–53.
36. Лутай В. Про організаційні заходи розроблення синергетичної парадигми та її впровадження в освітні системи [Текст] // Вища освіта України. – 2002. - № 2. – С.53–59.
37. Вак Р. How nature: the science of self-organized criticality. – Springer Vetted. New York, inc., 1990.
38. Чалий О. Синергетика: інтеграційні тенденції в освіті та науці [Текст] // Пед. газ. – 2005. - №1.– С.3-8.
39. Ляшенко Лариса, Євтюк Антоніна. Синергетика і освіта ХХІ ст. [Текст] // Освіта і управління. – Том 5. – Число 3. – 2002.– С. 127-135. – 208 с.
40. Осадчий І. Замість передмови, або про синергетику як чинник професійного зростання вчителя [Текст] // Завуч. – 2001. – № 36 – С. 4.
41. Смирнов И. П. Синергетика открытого профессионального образования [Текст] // Мир образования – образование в мире / И. П. Смирнов. – 2002. - № 4. – С.3–17.
42. Стеклова И. Синергетика в науке и образовании [Текст] // Вестник высшей школы. – 2002. - № 6. – С.22–26.
43. Недюх М. До питання про предмет методики викладання [Текст] (Постнекласичні та синергетичні аспекти) // Вища освіта України. – 2003. – № 3. – С.35–44.